

مسئله علم الهی و اختیار

و کاوی علم پیش از خداوند و اراده آزاد انسان

علیرضا رحیمی

مسأله علم الهی و اختیار
واکاوی علم پیشین خداوند و اراده آزاد انسان

علیرضا رحیمیان

انتشارات دلیل ما

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۵

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: پرتوشمس

چاپخانه: نگارش

قیمت: ۲۵/۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۴۴۲ - ۰۳۳ - ۴

تلفن - ایمیل: ۳۷۷۴۴۹۸۸ - ۳۷۷۳۳۴۱۳ (+۹۸۲۵)

آدرس: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران

طبقه ششم، واحد ۶۱۲ و ۶۱۳

www.dilema.ir (با امکان خرید اینترنتی)

Info@dalilema.ir شماره پیام کوتاه: ۵۰۰۰۱۴۵

مراکز پخش:

- (۱) قم، خ معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، واحد ۹، تلفن: ۳۷۷۴۴۹۸۸ و ۳۷۷۳۳۴۱۳
- (۲) قم، خ صفائیه، رویروی کوچه ۳۸، پلاک ۷۵۹، فروشگاه دلیل ما، تلفن ۳۷۷۳۷۰۱۱ - ۳۷۷۳۷۰۰۱
- (۳) تهران، خ انقلاب، خ خرمرازی، فروشگاه دلیل ما، پلاک ۶۱، تلفن ۶۶۴۶۴۱۴۱
- (۴) مشهد، چهارراه شهدا، شمالی شمالی باغ نادری، کوچه شهید خوراکیان، مجتمع تجاری گنجینه کتاب، طبقه اول، فروشگاه دلیل ما، تلفن ۳۲۲۳۷۱۱۳ - ۵
- (۵) تبریز، خ امام، پاساژ تربیت، زیرزمین، پلاک ۱۹، تلفن ۳۵۵۳۷۵۴۱

سرشناسه

عنوان و نام پدیدآور

رحیمیان، علیرضا، ۱۳۲۵ -
مسأله علم الهی و اختیار: واکاوی علم پیشین خداوند و اراده آزاد انسان
/ علیرضا رحیمیان.

تهران: دلیل ما، ۱۳۹۵.

۴۴۰ ص.

978-600-442-033-4:

فیفا

کتابنامه: ص. ۴۲۳.

واکاوی علم پیشین خداوند و اراده آزاد انسان.

جبر و اختیار

Free will and determinism:

خدا -- علم لایتنهی

God -- Omniscience:

BP119/6/3م ۱۳۹۵:

۲۹۷/۴۶۵:

۴۶۰۴۰۴۴:

وضعیت فهرست نویسی

یادداشت

عنوان دیگر

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

رده بندی کنگره

رده بندی دیویی

شماره کتابشناسی ملی

فهرست اجمالی

مقدمه ۷

بخش اول: تبیین و واکاوی «مسأله»

- فصل ۱: تبیین مسأله‌ی «علم پیشین به سن اختیاری» ۱۹
- فصل ۲: تلاش‌هایی در جهت حل «مسأله» ۵۱

بخش دوم: رابطه‌ی علم الهی با موضوعات، از منظر فلاسفه و عرفای مسلمان

- فصل ۱: علم؛ صفت حقیقیه‌ی ذات اضافه ۹۱
- فصل ۲: تبیین علم الهی، بر اساس نظریه‌ی اعیان ثابته ۱۰۳
- فصل ۳: تبعات و لوازم ذات اضافه دانستن علم، در آینده‌ی نظریه‌ی اعیان ثابته ۱۱۱
- فصل ۴: تبیین علم الهی، بر اساس نظام ضروری-معلولی ۱۲۷
- فصل ۵: تبیین علم الهی، بر اساس نظریه‌ی علم اجمالی در عین کشف تفصیلی ۱۴۷

- پیوست ۱: تأکیدی بر معنای مورد نظر از «علم» در این کتاب ۱۶۷
- پیوست ۲: تابعیت علم و معلوم نسبت به یکدیگر ۱۷۷

بخش سوم: حل «مسأله» از منظر فلاسفه و عرفای مسلمان

- فصل ۱: پاسخ‌های فلسفی - عرفانی و نقد و بررسی آن ۱۹۳
- فصل ۲: فرجام دیدگاه فلسفی - عرفانی: نفی اختیار حقیقی از خالق و مخلوق ۲۱۳

بخش چهارم: علم خداوند متعال، متباین با علوم مخلوقی

- فصل ۱: تبیین علم خداوند با علوم مخلوقی، و لزوم اکتفا به تنزیه در مورد آن ۲۳۵
- فصل ۲: «تباین در علم» آیه‌ای برای تبیین و تنزیه محض ۲۶۳

بخش پنجم: «علم بالامعلوم خداوند متعال» در مکتب مجتهد آیه الله میرزا مهدی اصفهانی *

- فصل ۱: مقصود از «علم بالامعبر خداوند متعال» ۲۹۷
- فصل ۲: حل «مسأله»، در پرتو علم بلا علم ۳۳۳
- فصل ۳: اخبار خداوند متعال از علم بالامعلوم خمش ۳۵۳
- فصل ۴: علم فاعل مختار، به افعال اختیاری خویش ۳۷۵

کتاب نامه

- ۴۲۳ فهرست تفصیلی
- ۴۲۹

مقدمه

﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ أَنْ تَسْجُدُوا لِلْغُورَا فَمَنْ يُنْفِخُ فِيهِمُ مَاءٍ مَعِينٍ﴾^۱

۱- تلاش برای دست یابی به باورهای راستین، همواره مورد ستایش خداوند متعال و پیشوایان معصوم علیهم صلوات الله ربهم و آله و سلم و عالمان وارسته بوده و چه بسا تحمل دشواری های این راه، علاوه بر حلاوت چشیدن - هایق، راستین، موجبات عنایات ویژه ی الهی و اجر اخروی را فراهم نماید.

۲- اما گاهی مشکل تر از دست یافتن به پاسخی صحیح، پذیرفتنی در مورد اعتقادی خاص، جمع کردن میان این باورهاست؛ یعنی اگر هر یک از آن ها را جداگانه پذیرفته و حتی پایه های آن را نیز استوار ساخته باشیم باز هم پذیرفتن برخی از آن ها در کنار هم، در آغاز، غیر ممکن به نظر می رسد.

۳- و عجیب این که در پاره ای از موارد، برای حل این گونه مشکلات، سگّه به نام پاسخ یا پاسخ های رایج و متداولی می خورد که عموماً با جدّیت کامل، تکرار می شوند، اما پس از دقت های بیشتر، ناکارآمدی آن ها روشن می گردد.

۱. سوره ی ملک، آیه ی ۳۰. بگو به من خبر دهید اگر آب های (سرزمین) شما در زمین فرو رود، چه کسی می تواند آب جاری و گوارا در دسترس شما قرار دهد؟! (از ترجمه آیه الله مکارم شیرازی)

۸ > مسأله علم الهی و اختیار

دشواری مطلب آن جا است که در کنار آشکار شدن این گونه نارسایی ها، پنداشته شود که مسأله، جوابی جز این نداشته و در نتیجه، بی جواب است! این جاست که باید به دنبال «نظری بهتر» و پاسخی راسخ بود.

آن که فکرش گره از کار جهان بگشاید

گو در این نکته بفرما «نظری بهتر» از این

۴- نمونه‌ی بارز چنین حالتی، پاسخ‌های رایج به همین «مسأله» ای است که در این کتب، مورد کندوکاو قرار گرفته است؛ یعنی چگونگی جمع میان عقیده به «علم پیشین الهی»، و «اور به «فعل اختیاری در انسان».

۵- شاره‌ای که به ای دست‌یابی به علم صحیح و خروج از این دست بن‌بست‌ها، در کتاب پیشوایان ملیم صلوات‌الله، بدان اشاره شده، این گونه به نظر می‌رسد:

□ تأمل و تدبّر فراوان در آیت قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام.

□ درخواست‌های مکرر از ساحت ربوبی و نیز توسّل به پیشوایان معصوم علیهم‌السلام.

□ کوشش فراوان و از پای ننشستن در این راه.

از حضرت ابوالحسن الرضا علیه‌السلام، ذیل آیه‌ی شریفه‌ای که در صدر این مقدمه آمده، چنین نقل شده است:

مَاؤُكُمْ أَبَوَابُكُمْ أَيُّ الْأَئِمَّةِ علیهم‌السلام، وَالْأَئِمَّةُ أَبْوَابُ اللَّهِ يَتَنَزَّلُ بَيْنَ خَلْقِهِ. «فَمَنْ يَأْتِيَكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ»؛ يَغْنَى بِعِلْمِ الْإِمَامِ.^۱

پایداری و مداومت در مراجعه به «ابواب» الهی، امید دست‌یابی به این «آب پاک» را افزون می‌کند؛ چنان‌که از حضرت امیر علیه‌السلام نقل شده است:

۱. قتی، تفسیر القتی، ج ۲، ص ۲۷۹. مقصود از «مَاؤُكُمْ»، همان باب‌های شما (به سوی خداوند) است؛ یعنی امامان علیهم‌السلام و ائمه علیهم‌السلام، ابواب خداوند، بین او و بندگانش هستند. مراد از «مَاءٍ مَعِينٍ» در «فَمَنْ يَأْتِيَكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ» نیز، علم امام علیه‌السلام است.

مَنْ اسْتَدَامَ قَرْعَ الْبَابِ وَلَجَّ وَلَجٌ ۱

و:

مَنْ تَكْثَرَ قَرْعَ الْبَابِ يَفْتَحْ لَكَ ۲

گفت پیغمبر ﷺ که چون «کوبی دری» عاقبت ز آن در برون آید سری
چون ز چاهی می‌گنی هر روز خاک عاقبت اندر رسی در «آب پاک»

۶- به نظر نگارنده، یکی از شاه کارها و ثمرات شیرین تلاش‌های معرفتی حضرت ائمه علیهم‌السلام میرزا مهدی غروی اصفهانی اعلی‌الله مقامه الشریف، دست‌یابی به این «ماء معین» بوده است که در تقریرات دروس ایشان - که به قلم توانای شاگرد برجسته و ممتازشان، مرحوم استاد آیه‌الله حاج شیخ محمود تولایی (حلبی) رحمته‌الله به رشته‌ی تحریر درآمده است - می‌درخشد.

التجابه خداوند متعال - ناگاه و تدبیر فراوان در متون روایی، و خصوصاً درخواست‌های مکرر و پی‌گیر از حضرت امام عصر عجل‌الله تعالی فرجه الشریف، ره‌آورده‌ای ویژه‌ای را نصیب آن بزرگوار نموده است که مطابق با فهم ناقص حقیر، حلّ معمای مطرح شده در این کتاب یکم از آنهاست.

۷- اشاره به راه و روش مرحوم میرزای اصفهانی رحمته‌الله، برای یافتن راه صحیح تأمل و تدبیر در این‌گونه مسائل بود؛ و صد البته که پذیرفتن بودن پاسخ‌ها، جای خود را دارد و حتماً باید قابل دفاع باشند.

۸- معرفی اجمالی کتاب پیش‌رو:

□ در این نوشتار، سعی شده که ابتدا صورت «مسأله» به‌طور صحیح و شفاف تبیین شود و سپس خاستگاه و ریشه‌ی آن مشخص گردد. با این بررسی، روشن خواهد شد که منشأ اشکال، این است که در علوم بشری

۱. تمیمی آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۶۶۵. هر که بر کوبیدن در، مداومت و پافشاری کند، وارد خواهد شد.

۲. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۴۶۸. اگر در را بسیار بکوبی، برای تو گشوده خواهد شد.

و مخلوقی، «مشخص و معین بودن» معلوم، برای امکان حصول علم به آن، لازم و ضروری است. به تعبیر دیگر، تا معلوم - در هیچ ظرفی و به هیچ معنایی - هیچ گونه «ثبوت»ی نداشته باشد، محال است بتوانیم به آن علم پیدا کنیم. همین خاصیت - که ذاتی علوم بشری است - راه دست یافتن به علم پیشین به فعل اختیاری دیگران را می بندد؛ چرا که گوهر اختیار، همان «سلطه‌ی فاعل در آستانه‌ی فاعلیت، بر انتخاب هر یک از طرفین فعل یا ترک» است و این کمال، با هر گونه ثبوت فعل (قبل از انجام آن به سَط فاعل)، در تعارض می باشد.

□ پس از تبیین اشکال، به بررسی برخی از راه‌های رایجی که برای حل آن ارائه شده است خواهیم پرداخت. با این بررسی مشخص می شود که این توجیهات، یا اساساً نادر به نقطه‌ی اصلی اشکال نبوده‌اند و یا در نهایت، توان گره گشایی از «مسأله» را ندارند.

□ بخش دوم و سوم، نقد بررسی دیدگاه پاره‌ای از بزرگان فلاسفه و عرفای مسلمان در این باب است، که پس از تلاش‌های فراوان، به آن دست یافته‌اند. اگرچه موضوع این نوشتار، تا صیل تئوری‌های ارائه شده توسط آنان در خصوص حقیقت علم، و کثرت علم الهی نیست؛ اما برای آن که بدانیم آیا صاحبان و مدافعان این نحله‌ی فکری، توانسته‌اند پاسخ مناسبی برای تبیین مسأله‌ی «علم پیشین الهی و اختیار انسان» ارائه کنند یا نه، ناچاریم به برخی محورهای مرتبط با موضوع نیز بپردازیم.

□ مهم ترین این محورها، بحث «ذات اضافه بودن علم» در فلسفه و عرفان است. این مبحث، رابطه‌ای عمیق، وثیق و ناگسستنی بین حقیقت علم جزئی تفصیلی و معلوم آن را مطرح می کند و بیان می دارد که تکون علم، بدون لحاظ کردن معلوم، غیر ممکن است. اما این مبنا، به طور جدی راه را برای علم پیشین به فعل اختیاری می بندد؛ زیرا تعلق علم را متوقف بر

آن می‌داند که فعل، پیش از آن که انجام شود، با تمام جزئیاتش، ثبوت و تقرّر یافته باشد (درست مانند زمانی که انجام شده است).

□ پس از بیان این تعارض مبنایی، به توجیهاتی که مدافعان این جریان‌های فکری برای برون‌رفت از تنگنای اشکال مذکور بیان کرده‌اند نیز نظر خواهیم کرد و به نقد و بررسی آن‌ها خواهیم پرداخت.

□ نتیجه‌ی مهمی که از تمامی مباحث گذشته به دست می‌آید آن است که اگر تنها به علوم مخلوقی نگاه کنیم و سنخ و حقیقت علم را منحصر در همین دسته‌های بشری خود بدانیم، تنها دو راه پیش پایمان باقی خواهد ماند؛ یا باید بنویسیم:

«هیچ علم، معنای واقعی، اختیاری نیست»؛

و یا باید تسلیم این سوید:

«علم پیشین به فعل اختیاری، حتی برای خداوند متعال، محال و ممتنع است».

□ اما هیچ‌یک از دو گزاره‌ی فوق، قابل تصدیق نیست. اختیار، از بدیهی‌ترین اموری است که آن را وجودنا می‌بینیم و می‌یابیم. هم‌چنین علم پیشین به افعال اختیاری، هم در مورد خداوند تعالی ثابت و مسلم است، و هم در طول تاریخ، در موارد متعددی، انکار آن‌ها به وقوع پیوسته است.

□ چنین فضایی ما را به نتیجه‌ی عقلی مهمّ این نوشتار می‌رساند و راهی باقی نمی‌گذارد، مگر قبول و اذعان و التزام به این واقعیت که:

«ورای هرآن‌چه ما از حقیقت علم می‌فهمیم و می‌شناسیم و می‌یابیم، و متباین با تمام داشته‌هایمان در این وادی، علمی هست که - اگرچه کیفیت و چیستی‌اش، به هیچ عنوان به تور معرفت بشری در نمی‌آید - اما اصل واقعیت داشتن آن، هرگز قابل انکار نیست و البته از هرگونه پیرایه‌های علوم مخلوقی نیز مبرا و منزّه است».

این مهم، در بخش چهارم از مکتوب حاضر، مورد بحث قرار گرفته است.

□ نتیجه‌ی فوق، در بجه‌ی تازه‌ای را به مبحث مهم توحیدی «تباین خلق با خالق» و «تنزیهی بودن صفات خداوند متعال» می‌گشاید که به مناسبت، تا حدی به آن پرداخته خواهد شد و البته تفصیل مطلب را باید در مجالی دیگر و «مسائل» مربوطه جست.

□ در بخش پنجم و پس از روشن شدن مبانی عقلی - وجدانی فوق، به کاربرد تعبیر «علم بلامعلوم حق متعال» در مکتب مرحوم آیه‌الله میرزا مهدی اصفهانی اعلی‌الله‌مقامه، و ارتباط آن با بحث حاضر خواهیم پرداخت.

در این استانسان خواهیم داد که برخلاف آنچه برخی پنداشته‌اند، قول به «علم بلامعلوم»، نه تنها برخاسته از نظر سطحی و غیر دقیق نیست و هیچ‌گونه بهل را نسبت به خداوند متعال نسبت نمی‌دهد، بلکه یگانه راه برون‌رفت از بن‌بست‌های فکری بشری در مسأله‌ی علم پیشین الهی، همین قول به «بلامعلوم» بران علم خداوند» و عدم هرگونه توقف و احتیاج آن، به «اضافه و نسبت با معلوم» است.

□ پایه و اساس مباحثی که در بخش پنجم و ذیل عنوان علم بلامعلوم خداوند بیان می‌شود، در بخش‌های چهارم و پنجم قبلی - در حد بضاعت ناچیزمان - با دقت‌های عقلی و وجدانی به اثبات رسیده است. بنابراین، بخش پنجم را بیشتر باید معرفتی دیدگاه مرحوم میرزا آقا دانست، تا اثبات آن. بدین منظور در جای جای این بخش، به نقل بیانات آن مرحوم خواهیم پرداخت.

□ مبحث مهم دیگری که در همین بخش مورد توجه قرار می‌گیرد، چگونگی پیش‌بینی افعال اختیاری، توسط برخی افراد بشر است. در این قسمت روشن می‌شود که تنها راه تبیین این علوم، باور به اتصال صاحبان آن، به اخبار خداوند از علم بلامعلوم خویش است (که البته این

دست‌یابی، با توضیحی که خواهد آمد، الزاماً دلیل بر حقیقت آن‌ها نیست).

□ آخرین مبحث، بررسی امکان علم‌پیشین به فعل اختیاری، برای فاعل مختار، نسبت به افعال اختیاری خویش است؛ که برای اطلاع از مبانی و تفصیل آن، باید به فصل مربوط از همین کتاب مراجعه کرد.

۹- تأکید و تقاضا این است که خوانندگان فرهیخته، با صبوری و حوصله‌ی کافی، تمامی مطالب کتاب را موشکافانه مورد بررسی قرار دهند و از ارائه‌ی هرگونه راه‌مایی و یا انتقادی دریغ نفرمایند؛ که پیشاپیش مورد تقدیر و تشکر است.

علیرضا رحیمیان

بهمن ماه ۱۳۹۵